

ciljevi tadašnjih nastojanja oko poboljšanja uzgoja ovaca na komorskom posjedu Mrkopalj u Gorskom kotaru, odnosno koliko su, možda, povezani s razvojem domaćih suknara.

Djelatnost na povećavanju raspoložive sirovine za daljnju preradu još je veće važnosti kod druge grane tekstilne proizvodnje — u svilarstvu. Organi centralne vlasti Habsburške monarhije posvetili su od 60-tih godina XVIII st. znatnu pažnju proširenju uzgoja dudova svilca i na našem području, napose u Slavoniji. U tome je, posredstvom komorskih institucija, bio veoma aktivan inspektor svilarstva za teritorij triju slavonskih županija Solengi. Osnovano je nekoliko odmotavaonica svile (filanda) za preradu svilenih čahura u sirovu svilu a daljnja je izrada prediva i svilenoga konca uglavnom obavljana izvan našeg područja; jedna velika svilana (fikatorij) osnovana je u Osijeku 1770. Kako je već konstatirao R. Bičanić, svilarstvo se u Slavoniji, zahvaljujući podršci komorskih organa, dobro razvijalo; o tome govore i neki podaci koje donosi M. D.

Područje Banske Hrvatske zaostajalo je u tome za Slavonijom, ali je ipak potrebno obratiti veću pažnju nekim nastojanjima da se svilarstvo razvije i u zagrebačkoj, varaždinskoj i križevačkoj županiji. Šteta je što M. D. nije iznijela podatke o tome iz zapisnika sjednica Trgovačko-gospodarske komisije Hrv. kralj. vijeća (1769—79). Ta je komisija, za vrijeme svog djelovanja, redovno jednom ili dvaput godišnje razmatrala rad na proširenju uzgoja dudova svilca, izvještaje svilarškog inspektora za Hrvatsku A. Romanija, njegov nacrt priručnika za uzgajivače, prijedloge o osnutku radionice u Zagrebu itd.

Ograničivši se kod nekih proizvodnih grana ponajviše na iznošenje podataka o pogonima što ih županijski izvještaji tretiraju kao manufakture, M. D. je donekle umanjila značenje nastojanja naših ljudi na unapređenju prerađivačke djelatnosti, a naročito rada na ekonomskom polju članova Hrv. kralj. vijeća i njegove Trgovačko-gospodarske komisije. Nažalost, premda priloženi popis literature pokazuje da mu je manufakturna problematika bliska, autor se nije upuštao u širu obradu podataka kojima je raspolagao. To primjećuje u predgovoru i urednik M. Mirković: »Škrte glose uz dokumenta i analitičke tablice na kraju sveska ne obuhvaćaju sve što grada pruža. Zasluga pisca je pronalaženje izvornih dokumenata, njihovo odabiranje, sređivanje po materiji i po vremenu i njihovo međusobno povezivanje. Opravdanje objavljivanju knjižice čini baš taj naučni prinos same neposredne izvorne građe, koja osvjetljava privredne prilike druge polovine 18. stoljeća u građanskoj Hrvatskoj, i spoznaju o tim prilikama čini konkretnom i realnom« (Predgovor, XIV).

Igor Karaman

NOV PRILOG ZA RAZVITAK TRGOVINSKOG PROMETA PREMA HRVATSKOM PRIMORJU POTKRAJ XVIII ST.

D. K o s á r y, Egy gazdasági utazás a II. József-kori Magyarországon (Gospodarsko putovanje po Ugarskoj u vrijeme Josipa II), Az agrártörténeti szemle 1962, 1—2.

Ugled što ga u mađarskoj historiografiji uživa Nikola Škrlec kao političko-ekonomski teoretičar postjosefinske Ugarske ponajvećma je rezultat njegova djelovanja na ugarskom saboru 1791—92 i istodobnih spisa u kojima obrađuje aktualne probleme ugarsko-hrvatske ekonomike. Kako D. Kosáry navodi odavno je poznato da se Škrlec pri tom (uz više savremenih ekonomsko-političkih djela) oslonio i na izvještaj riječkog trgovca J. B. Nayssa s njegova putovanja po Ugarskoj 1787. Međutim, sam Nayssov izvještaj nije bio objavljen; tek sada publicira Kosáry taj veoma instruktivni spis, u originalnoj njemačkoj verziji (s latinskim naslovom: *Relatio mercatoris Neyss super peracta commerciali peregrinatione per Hungariam*).

Krenuvši iz Rijeke, preko Karlovca, uzduž toka Kupe, Save, Dunava i zatim na sjever Tisom, Nayss je obišao velik dio Ugarske — sve do Košica, proputovao kroz Budimpeštu i vratio se na Rijeku preko Međumurja. Oštrim okom iskusna trgovca zapazio je mogućnost za razvoj izvoza glavnih agrarnih produkata, u prvom redu pšenice — uočivši uz to različite smetnje tehničke i gospodarske prirode (neprikladnost kopnenih putova; pomanjkanje skladišta na čvornim punktovima prevoza; slabu kvalitetu poljoprivrednih proizvoda, kao npr. miris zemlje kod žitarica zbog loše izgradnje spremišta u zemlji itd.). Osnovna tendencija spisa je veće usmjerenje izvozne trgovine iz svih krajeva Ugarske prema lukama Hrv. primorja, u prvom redu na Rijeku; autor, među ostalim, razmatra i mogućnosti za privlačenje poljskog eksporta k Jadranu. Po toj osnovnoj ideji, izvještaj J. B. Nayssa uklapa se u čitav niz spisa s kraja XVIII i na početku XIX st., usmjerenih na to da se u praksi ekonomsko-trgovačkog života u ugarskim i hrvatskim krajevima iskoriste izvanredno povoljni uvjeti za razvitak vanjske trgovine, stvoreni priključenjem Rijeke i njena zaleta matici-zemlji, 1776.

U čl. 1 elaborata autor ističe da je nakon 1777 znatno povećano pučanstvo uz Karolinsku cestu — glavnu prometnu vezu od Karlovca na Rijeku i Bakar — što je u velikoj mjeri olakšalo prijevoz robe. No, unatoč tome, Nayss upozorava na potrebu izgradnje nove ceste na povoljnijoj trasi tj. preko gospoštije Brod, gdje je stanovništvo mnogo brojnije i pogodnije za organizaciju prevozničke službe, a uz to je mnogo veća sigurnost protiv razbojničkih upada iz Turske kojima je napr. stalno izložena Karolinska cesta na dionicama kroz puste, šumovite krajeve Gorskog kotara. Kako se u izvještaju napominje, vlasnici vlastelinstava Brod i Severin (grof Teodor Bačan i grof Josip Nep. Oršić) morali bi dati punu podršku tom projektu, zbog koristi što bi je uživali od izgradnje nove trase. Spomenuli bismo, s tim u vezi, da je plan za trasiranje nove ceste od Karlovca na Rijeku (sjevernije od dotadašnje Karoline) potaknut, iz istih razloga, već u 60-tim godinama XVIII st. i to upravo na inicijativu tadašnjeg vlasnika gospoštija Ozalj, Brod i Grobnik, grofa Perlasa, inače veoma aktivnog u Temišvarskoj administraciji. Taj je projekt napokon i ostvaren na početku XIX st. izgradnjom izvanredno uspjele Lujzinske ceste, pri čemu je svoj prilog dao i brodski vlastelin Bačan.

Nayss, nadalje, ističe značenje Karlovca, čvorne tačke na trgovinskoj magistrali između Slavonije, Banata i Ugarske s jedne strane, a lukâ Rijeke, Bakra i Senja s druge (čl. 2). Ali pri tom ne propušta upozoriti na veoma slabo stanje trgovačkih skladišta u tom gradu, zbog čega je roba — u prvom redu žito i duhan — tako nabacana da se zbog slabog zračenja često užegne! Posljedica je toga kvarenje ugleda što ga na talijanskom tržištu inače uživa banatsko žito (u Genovi i Marseilleu zbog svoje kvalitete često plaćano i 10% skuplje nego venecijansko) i znatna šteta za trgovca i proizvođača. Po mišljenju Nayssa, potrebno je izgraditi više spremišta od najmanje 2000 mjerova i to uz Kupu, podno Dubovca, blizu staroga komorskog magazina koji je ranije iskorištavala Temišvarska kompanija.

U elaboratu se zatim prikazuje položaj i uloga pojedinih značajnih naselja u Pokuplju i Posavini: Petrinje, Siska, Jasenovca, Požege, Broda (čl. 3, 5, 6, 7). Govoreći o Kostajnici, autor daje zanimljive prijedloge s obzirom na trgovinu s Turskom (čl. 4), a kod Osijeka upozorava na znatne mogućnosti za razvoj svilarske produkcije (čl. 8). U daljnjem izlaganju prikazuje gospodarsko stanje Srijema, Bačke, Banata i drugih krajeva Ugarske, s naročitim osvrtom na raspoložive artikle za izvoznu trgovinu.

Poznato je da podlogu za razvitak trgovinskog prometa između Vojvodine i Hrv. primorja čini izvoz žitarica (osobito pšenice) iz plodnih ravnica uz Dunav i Tisu; na toj žitnoj trgovini uzdigao se i mladi trgovački sloj u Hrvatskoj, sa središtem u Karlovcu. Međutim, kako i Kosáry uočava, izvještaj J. B. Nayssa ukazuje na veliko značenje koje za vanjsku trgovinu Ugarske ima — barem u to vrijeme —

izvoz duhana. Autor elaborata uvijek spominje duhan kao glavni proizvod uz žito, a pri analizi stanja agrarne proizvodnje naročito se zadržava na mjerama koje treba poduzeti za poboljšanje njegove kvalitete. U našim krajevima spominje duhan napose u požeškom kraju, navodeći da je često nezreo; također ističe proizvodnju duhana u Međumurju — napominjući, da je vrsta s dugim listom (koju Hrvati nazivaju »međumurac«, a u Italiji je znaju pod netačnim nazivom »sedmogradski list«) veoma dobra, ali da bi trebalo iskorijeniti drugu vrstu, s kratkim listom, zvanu »tatar« (čl. 28). Kosáry upozorava i na to da je veća zainteresiranost Nayssa za probleme seljačkih gazdinstava negoli za stanje na veleposjedničkim gospodarstvima upravo rezultat njegova interesa za izvoz duhana — koji pretežno uzgajaju seljaci a ne plemići; s tim u vezi je i naklonost koju autor elaborata pokazuje prema prijedlozima za ukidanje robotne obaveze kmetova, što bi olakšalo rad seljaka na proizvodnji duhana. U ime slobode trgovine i u interesu uzgajivača duhana, Nayss se oštro obara i na sistem austrijskoga duhanskog monopola (Taback-Apaldo).

Elaborat daje i objašnjenje za tu izvanrednu pažnju koju autor poklanja duhanu: kako on kaže, rat u Americi prouzročio je manjak virginijuskog duhana na evropskom tržištu, što je omogućilo veoma povoljan plasman ugarskog proizvoda u Holandiji, Austrijskoj Nizozemskoj i čitavoj Italiji. Dok je prije ukupna količina segedinskog duhana, izvezenog preko Primorja, jedva dosizala 10.000 centi, sada se ta količina potrostručila i početverostručila (čl. 16); završetak američkog rata prouzročio je, dakako, stanovite poteškoće za povoljan plasman, koje se mogu otkloniti samo poboljšanjem kvalitete ugarskog duhana.

* * *

Problem uloge koju izvoz duhana igra u trgovinskom prometu prema Hrv. primorju potkraj XVIII i na početku XIX st. zahtijevat će opsežnije i dublje istraživanje raspoložive arhivske građe. Htjeli bismo ovdje samo ukazati na neke momente koji upućuju na to da poseban interes J. B. Nayssa za probleme proizvodnje i plasmata ugarskog duhana nije slučajna, momentalna pojava, nego da je stvarno promet tim artiklom zauzimao značajno mjesto u odlučnoj fazi razvitka trgovine na Hrvatskom primorju.

R. Bićanić (Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860, Zagreb 1951, s. 160) bilježi tek kratko proizvodnju i preradu duhana, s napomenom da su se manufakture snabdijevale njime običnim trgovačkim putem; spominje napose proizvodnju u Požegi, »odakle se izvezio glasovit duhan naročito u Italiju«. Ipak, on piše da je u početku XIX st. gotovo u svakom gradu u Hrvatskoj bila manja manufakturna radiona koja frče cigarete. Na Rijeci ih je potkraj XVIII st. bilo desetak koje su prerađivale godišnje oko 9.500 centi duhana, dok ih je 1809. bilo već trideset.

Među spisima Hrvatskoga kraljevskog vijeća iz 1779, posljednje godine njegova djelovanja, nalazi se nekoliko mjesečnih izvještaja funkcionera severinske županije o razvitku prometa na Karolinskoj cesti u prvoj polovini iste godine (Državni arhiv u Zagrebu. Spisi Hrv. kralj. vijeća 1779/D-151, 164, 192, 231). Iz tih se pregleda vidi da se najveći dio evidentiranog tereta odnosi na duhan. Tako je od cca 1700 kola s teretom od preko devet i pol hiljada centi, što su zabilježena u pregledu prijevoza za III—VI mj. 1779, samo 30-tak kola (cca 200 centi) prevozilo drugu robu a sva ostala duhan u listovima. Najznačajnije količine otpremene su za račun trgovaca: Ivana Mikocha (510 kola, 2924 centi), Franje Casseti-a (331 kola, 1919 centi), de Bienenfelda (262 kola, 1467 centi), Antuna Candelari-a (150 kola, 791 centi) te Marka Sussani-a (91 kola, 484 centi). Od spomenutih poduzetnika poznat nam je Senjanin Sussani kao veoma aktivni brodovlasnik i trgovac na Rijeci (up. I. Erceg, Stanje

pomorstva grada Rijeke u vrijeme reinkorporacije 1776/77, Zbornik HI JAZU u Zagrebu 3, 1961, s. 373—418), dok se Bienenfeld spominje na više mjesta upravo u vezi s duhanskom trgovinom.

O riječkom poduzetniku Adamu pl. Bienenfeldu govori Johann Szapary (Der untaetige Reichthum Hungarns wie zu gebrauchen. Mit einer kurzen historisch-phisikalischen Beschreibung der Oesterreichschen und Hungarischen Seekueste, Nuernburg 1784 — izvodi objavljeni u zbirci M. Despot, Privreda Hrvatske XVII.—XIX. stoljeća, Zagreb 1957, s. 19) kao o vlasniku velike manufakture duhana na Trsatu, što ju je svojedobno osnovala Temišvarska kompanija; Bienenfeld je, prema Szapary-u, direktor velikog bečkog duhanskog poduzeća. Napose je zanimljivo što Szapary dalje piše: »Taj čovjek je veoma marljiv, pa je s uspjehom uposlao stanovništvo duž Karolinske ceste da ono uz povoljne plaćevne uvjete prevozi duhan. Uopće je u čitavoj zemlji vidljivo podigao prodaju i kvalitetu duhana...« To se, nesumnjivo, slaže s podacima koje daju spomenuti izvještaji severinske županije iz 1779, a podudara se i s podacima u elaboratu J. B. Nayssa iz 1787, gdje autor na samom početku ističe znatan napredak koji od 1777, tj. nakon reinkorporacije, pokazuje kraj uz Karolinsku cestu u pogledu napućenosti i osiguranja prijevoza. Čini se, po svemu, da je u tome znatan udio otpadao na promet duhanom. Dragocjene podatke o počecima razvoja trgovine duhanom u Hrv. primorju dalo bi istraživanje spisa Uprave primorskih imanja u Drž. arhivu u Zagrebu (up. B. Zmajić, Sređivanje fonda Uprave primorskih imanja (Acta Buccarana 1670—1776), Arhivski vjesnik III, 1960, s. 405—413).

S tim u vezi interesantan je i prvi pokušaj izravnog transporta ugarskog duhana iz Hrv. primorja u Holandiju na domaćem brodu. Krajem 1778. izvijestio je riječki gubernator u Beč da je po nalogu bečkog i bakarskog trgovca Ivana (?) Bienenfelda uspješno otpremljena iz Rijeke u Amsterdam jedna lađa brodovlasnika Josipa Sussani-a, s tovarom ugarskog duhana; na to je Marija Terezija odredila 8. I 1779 da se pohvale i nagrade poduzetnik i brodovlasnik, a isto tako kapetan Jakob Andrea i trinaest mornara (koji su rutu Rijeka — Amsterdam — Rijeka prešli u roku od 52 dana, vozeći natrag nitratsku sol za vojsku), budući da se tim primjermom može potaći i druge na slične pothvate u interesu unapređenja domaće trgovine (»cum navis haec, quantum in Littorali notum est, prima fuerit nationalium navium, quae ex portibus Maris Adriatici Alto Dominio Nostro subjectis directum in remotiores portus iter suscepit« — spisi Hrv. kralj. vijeća 1779/A-16). Vjerojatno su taj pothvat potakle povoljne prilike za plasman ugarskog duhana u vrijeme Američkog rata za nezavisnost.

Međutim, čini se da živ promet duhanom na Karolinskoj cesti potkraj XVIII st. nije bio samo privremena pojava, prouzročena momentalnom konjunkturuom zbog poteškoća s dovozom američkog duhana na evropsko tržište. Neki podaci o udjelu tog artikla u trgovinskom prometu na novoj magistrali od Karlovca do Rijeke, tj. na Lujzinskoj cesti, u prvoj polovici XIX st. ukazuju na to da se duhanska trgovina kroz naše krajeve održala donekle i kasnije.

U velikom elaboratu vrhovnog zemaljskog građevnog direktora Fr. Rauchmüllera o vanjskoj trgovini Ugarske iz 1829—31. (usp. bilješku: Prilog dunavsko-savskoj trgovini u XVIII i XIX stoljeću, HZ 1960, s. 327—328), autor je kao dodatak drugoj svesci svog izvještaja priložio tabelu prometa na Lujzijani 1826—29, iz koje se vidi udio duhana u prijevozu robe na toj cesti potkraj trećeg decenija XIX stoljeća. Među cca milijun centi robe, prevezene iz Karlovca na Rijeku od 1. XI 1826 — 31. X 1829, nalazimo 12% ili nešto ispod 80.000 centi duhana (uz 250 hilj. centi pšenice i preko 300 hilj. centi kukuruza).

Uspud da napomenemo: u prometu na Lujzinskoj cesti u tom periodu učestvuje tranzitna trgovina od Karlovca na more tek s jednom polovinom, dok drugu čini izvoz robe sa međustanica u Gorskom kotaru; u tome je najveći udio drvene robe

iz prostranih šuma Baćanova i drugih posjeda (napr. cca 500 hilj. kubičnih stopa dasaka, 250 hilj. k. st. građevnog drva, 80.000 centi mekih dušica itd.). Trebat će, dakle, upoznati i razvitak eksploatacije šuma u Gorskom kotaru, koja je, uz tranzitnu trgovinu žitaricama iz udaljenijeg zaleđa, također znatno utjecala na promet u Hrv. primorju.

Izlaganjem i podacima Fr. Rauchmüllera poslužio se autor članka, koji je pod naslovom: »O koristi reguliranja Save reke u trgovačkom obziru« objavljen u Ilirskim narodnim novinama 1841. (prešt. kod M. Despot, n. dj., s. 45—50). Pisac ističe, neposredno nakon prikaza prometa žitaricama, ulogu trgovine duhanom iz debrecinske i segedinske okolice, koji stiže dijelom na lađama uz Savu a dijelom na kolima preko Koprivnice i Zagreba, »jer vele, da se navadno nešto pokvari, ako se po vodi nosi«. Izvoz duhana dosizao je do francuske okupacije prekosavske Hrvatske 1809. oko 400.000 centi; najveći dio odlazio je u Napulj i južnu Francusku. Ali, nepovoljne prilike za trgovinski promet na Hrv. primorju u vrijeme vladavine Francuza omogućile su plasman američkog i španjolskog duhana, a i samo stanovništvo južne Italije dalo se na sadnju duhana. No, kako vjeruje autor članka, dobra kvaliteta ugarskog duhana »znat će važnomu ovomu proizvodu prođu osigurati«.

Ovih nekoliko podataka o duhanskoj trgovini, s kojima zasad raspoložemo, nije, dakako, dovoljno za donošenje odgovarajućeg zaključka o pitanju uloge koju je ona igrala u razvitku prometa na magistrali Sisak—Karlovac—Rijeka, napose potkraj XVIII. stoljeća. Ipak, oni pokazuju da poseban naglasak koji je dan proizvodnji i prometu duhana u izvještaju J. B. Nayssa iz 1787. nije slučajan ili proizvoljan, nego da taj problem stvarno stoji pred nama i da ćemo ga morati rješavati daljnjim analizama raspoloživog izvornog materijala.

Igor Karaman

HAZIM ŠABANOVIĆ, BOSANSKI PAŠALUK. NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE, DJELA XIV, SARAJEVO 1959.

U prvom dijelu ovog rada Hazim Šabanović raspravlja o postanku Bosanskog pašaluka, a u drugom o njegovoj upravnoj podjeli. Poslije ovoga rada treba da slijedi prikaz administrativnog i vojnog uređenja Bosanskog pašaluka.

Posebna je vrijednost ovoga rada u tome, što se autor poslužio velikim brojem neizdatih turskih vrela, među kojima napose spominjemo popise pojedinih sandžaka iz druge polovine XV i iz XVI stoljeća. Piščeva orijentacija na vrela iz XV i XVI st. imala je, međutim, za posljedicu da uglavnom i tretira pitanja koja se odnose na prvo doba turske vlasti u našim krajevima. Tako, govoreći na prvih 98 strana o postanku i razvoju Bosanskog pašaluka, posvećuje stanju u XVIII i XIX st. svega nepunih 7 šturo napisanih strana. Slična je stvar i s upravnom podjelom: od 134 strane, koje se odnose na upravnu podjelu, posljednja dva stoljeća turske vlasti obuhvaćaju prostor od svega šest, također šturo napisanih strana. Zato je, smatramo, bilo prikladnije da je ovom radu dat naslov kojim bi se preciziralo da se odnosi na prilike samo do kraja XVII stoljeća.

Pisac se prihvatio zadatka da riješi mnoga pitanja o kojima se ni u našoj, a ni u stranoj literaturi nije pisalo ili se pisalo netačno i nedovoljno. Međutim, kada je riječ o literaturi, a i upotrebi objavljenih djela, mora se napomenuti da je piscu promakao stanovit broj vrela i literature, a osim toga je neke podatke navodio po interpretaciji drugih, bez neposrednog uvida u izvorne tekstove. Da je doista tako, pokazuju — konkretno za slavonski dio Bosanskog pašaluka — istraživanja Ive Mažurana, koji je, služeći se objavljenim vrelima, najviše na latinskom jeziku, došao u nekim važnim detaljima do zaključaka različitih ili barem određenijih od

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA PAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB